

Žodžių tema, objektas, problema, tezė vartoseną didaktikos kalboje

Profesorius Bronislovas Bitinas, parašęs nemažą solidžių knygų įvairiais edukologijos klausimais, ilgo gyvenimo saulėlydyje pamatė, kad įvairūs autoriai skirtingai vartoja švietimo srities terminus. Jis nuodugniai ištyrė svarbiausių terminų vartoseną ir įtikinamai atskleidė, kad nevienodai suprantami, skirtingomis reikšmėmis vartojami terminai trukdo tinkamai plėtoti edukacijos teoriją ir praktiką. Profesorius parengė pagrindinių edukologijos terminų sistemos projektą, kvietė diskutuoti. Deja, pradėto darbo įvykdyti jam nebuvo lemta. Tačiau liko būtinybė rūpintis terminais.

Svarbu rūpintis ne tik bendraisiais edukologijos, bet ir lietuvių kalbos didaktikos terminais, ypač tais, kurie vartojami mokant kurti tekstą, vertinant lietuvių kalbos ir literatūros brandos egzamino rašinius. Dažniausi iš jų – *tema, objektas, problema, tezė*. Siekiant apžvelgti, kaip ir kokiomis reikšmėmis jie vartojami, būtina suvokti, kaip randasi tekstas.

Teksto kūrimo pradžia – **objektas (dalykas)**. Tai koks nors pasaulio reiškinys – daiktas, įvykis, procesas, teorija ar kt. Šį reiškinį stebint patraukia dėmesį koks įdomus, ne visai aiškus ypatingumas, keistumas, todėl kyla poreikis išsiaiškinti, kas tai, ką tai reiškia, kodėl taip yra. Keliamas **klausimas (problema)** ir ieškoma atsakymo. Rastas, suformuluotas atsakymas yra **pagrindinė mintis (tezė)**. Taip randasi teksto gelminė (gilioji) struktūra: objektas → problema → tezė. Tai teksto **branduolys**. Toliau jis rutuliojamas, tampa mintimis, teiginiais, reiškiama kalbos priemonėmis – kuriama paviršinė struktūra (kalbinis lygmuo).

Mokydami kurti rašinius patyrę mokytojai, nors ir nesigilindami į teorines sąvokas, vadovaudamiesi vien savo nuovoka ir patirtimi, stengiasi įdiegti mokiniams branduolio supratimą, žinoma, nevertodami šio ir kitų terminų. Jie moko ir padeda rasti objektą, apie kurį reikės rašyti, stengtis suvokti, kuo jis svarbus, įdomus, kodėl patraukia dėmesį. Skatina mokinius kelti klausimą (problema). Atsakymas į klausimą bus pagrindinė mintis, kurią mokinys turi gerai suvokti, suformuluoti. Tada kuriama būsimo teksto antraštė, numatoma strategija, kaupiama medžiaga, sudaromas planas.

Daug dėmesio skiriama motyvacijai, ypač objekto (dalyko) paieškai, nes nuo jo prasideda branduolio užuomazga. Kartais įdomus ar svarbus objektas atsiranda tarsi savaime, netyčia pastebimas arba jo ieškoma dabarties gyvenime, litera-

tūroje. Tai kokia skaityta knyga, visuomenės ar mokyklos gyvenimo įvykis, etikos problema, kelianti poreikį ją nagrinėti, pateikti savo vertinimą.

Tačiau mokykloje retai susiklosto situacija tókiu būdu mokyti rašinio, nes egzamino instrukcija griežtai reikalauja remtis privaloma klasikine literatūra, kurią sunku susieti su nūdienos aktualijomis, su mokinių gyvenimu. Todėl egzaminui teikiamos atitinkančios reikalavimus temos. Mokytojas turi išmokyti samprotauti tokiomis temomis, kokių galima tikėtis laikant egzaminą. To pageidauja ir mokiniai, ir jų tėvai.

Per egzaminą pateikiama rašinio **tema** (antraštė, teksto pavadinimas, užduotis). Todėl reikia išmokyti gerai suvokti temos formuluotę. Mokiniui patariama pasitikrinti, ar gerai suprato kiekvieno žodžio reikšmę. Tačiau svarbu ne tik žinoti, ką kiekvienas atskiras žodis reiškia, bet tiksliai perprasti, kokią konkrečią užduotį tie žodžiai pasako, ką tema nurodo, nes ji teikia informaciją apie rašinio branduolį. Panagrinėjus įvairias rašinių antraštes, pirmiausia paaiškėja, kad jose trejopai nurodomos branduolio dalys: objektas, problema, pagrindinė mintis. Pagal įvardytas branduolio dalis antraštes galima suskirstyti į grupes.

Neliteratūrinio rašinio antraštės (temos): 1) *Mūsų vertybės*. 2) *Kodėl mūsų klasė (ne)vieninga?* 3) *Patriotizmas – tai ištikimybė tėvynei*. Kiekvienoje antraštėje įvardytos skirtingos branduolio dalys. Pirmoji antraštė nurodo objektą, antroji – problemą (kartu ir objektą), trečioji – pagrindinę mintį (kartu objektą ir problemą). Panašios struktūros ir literatūrinio rašinio antraštės: 1) *Moterys Vinco Mykailaičio-Putino „Altorių šešėly“*, 2) *Kas žeidžia Antano Garšvos asmenybę?* 3) *Gamtos vaizdai Maironio lyrikoje – tėvynės meilės giesmė*. Svarbu, kad kiekvienos grupės antraštės nurodo užduotis, kurias reikia atlikti. Kokios tos užduotys?

Panagrinėkime literatūrinio rašinio antraštes: 1) *Motinos paveikslas Romualdo Granausko apysakoje „Gyvenimas po klevu“* 2) *Ką atskleidžia motinos paveikslas Romualdo Granausko apysakoje „Gyvenimas po klevu“?* 3) *Motinos paveikslas Romualdo Granausko apysakoje „Gyvenimas po klevu“ atskleidžia tragišką motinos likimą*. Šios formuluotės visais trimis atvejais nurodo vieną objektą – motinos paveikslą. Tad užduotis – atskleisti ne tik personažo charakteristiką, bet jo paveikslą, jo meninius ypatumus. Be to, kiekviena antraštė kelia dar ir kitokių, skirtingų, užduočių.

Pirmoji antraštė turi tiksliai apibrėžtą objektą, tačiau neaišku, kokia kryptimi jį nagrinėti, interpretuoti. Todėl kyla užduotis iškelti klausimą (problemą) ir suformuluoti pagrindinę mintį. (Mąstoma, kokį klausimą rinktis. Pavyzdžiui: *Kokius Kairienės bruožus atskleidžia rašytojas? Kaip Romualdas Granauskas kuria motinos, močiutės Kairienės, paveikslą? Kokia motinos paveikslas Romualdo Granausko*

apysakoje reikšmė? Ką simbolizuoja motinos paveikslas? ir pan.). Iškėlus klausimą (problema), formuluojamas atsakymas – pagrindinė mintis.

Antrojoje antraštėje klausimas jau pateiktas, todėl užduotis paprastesnė – atsakyti į jį. Gautas atsakymas bus pagrindinė mintis. Ją dera tinkamai suformuluoti.

Trečioji antraštė teikia jau suformuluotą pagrindinę mintį – galima suvokti visą branduolį. Tad mokinio užduotis aiški – tą mintį išplėtoti. (Toliau suformuluota pagrindinė mintis, jau tapusi tikslu, kelia naujų klausimų: *Kokie įvykiai atskleidžia motinos tragediją? Kur slypi tragedijos priežastys? Kokiomis meninės raiškos priemonėmis rašytojas vaizduoja motinos tragediją?* ir pan.) Keliant naujus klausimus, pereinama į paviršinių lygmenį.

Nagrinėjant antraštę (temą), būtina ne tik tiksliai suvokti užduotis, bet dar ir įvertinti tų užduočių sudėtingumą. Todėl kiekvieną antraštės (temos) struktūros elementą reikia apžvelgti dviem aspektais: tikslumo (konkretumo) ir apimties. Visų pirma būtina išsiaiškinti, ar konkretūs / abstraktūs 1) objektas, 2) problema, 3) tezė. Pavyzdžiui, šiuo aspektu vertinant 2019 metų egzamino rašinio antraštę „Motinos paveikslas literatūroje“ galima teigti, kad jos objektas aiškiai suformuluotas ir konkretus. Tačiau reikia vertinti ir antruoju platumo / siaurumo – aspektu. Šis atskleidžia, kad šios antraštės objektas neaprepiamai platus – visa literatūra. O norint jį susiaurinti, reikėtų kelti klausimą apie visą literatūrą. Ar tai įmanoma? Vargu ar kas pajėgtų parašyti disertaciją tokia tema.

Čia išdėstyta samprata gana sudėtinga, bet ji pagrįsta vienareikšmiškai vartojamais terminais, kurie sudaro sistemą. Tie patys terminai *objektas, problema, tezė* (arba *dalykas, klausimas, pagrindinė mintis*) yra įtvirtinti programiniuose dokumentuose ir jau išsiskniję pedagoginėje kalboje. Tačiau jie vartojami nesistemiškai, nekreipiama dėmesio į jais reiškiamų sąvokų santykius. O juk santykiai, anot Jurijaus Lotmano, sudaro struktūros esmę. Be abejo, sudaryti vartojamų terminų sistemą gana keblu, dar kebliau sistemingai juos vartoti.

Daug keblumų kelia ir kitas aptariamų terminų vartosenos ypatingumas. Tai žodžių daugiareikšmiškumas ir sinonimiškumas. Kaip žinome, tikslioje kalboje terminas turi būti vartojamas aiškiai apibrėžta viena reikšmė, nes pavartotas skirtingomis reikšmėmis kelia painiavą. Tokią painiavą kelia daugiareikšmis žodis *tema*. Žodynai nurodo, kad žodžiu *tema* pasakoma: objektas, problema, pagrindinė mintis ir kt. Internetiniame terminų žodyne dar randame: „*pedag.* rašinio antraštės formuluotė“. Didaktiniuose tekstuose *tema* turėtų būti vartojama tik viena reikšmė – kaip terminas, reiškiantis mokyklinio rašinio pavadinimą, antraštės formuluotę, kitomis reikšmėmis *tema* nevertotina, nes sudarys neaiškumą.

Ne tik *tema*, bet ir *objektas*, *problema*, *tezė* yra terminai, reiškiantys skirtingas sąvokas. Būtina atkreipti dėmesį į jų loginius santykius: sąvoka *tema* apima sąvokas *objektas*, *problema*, *tezė*. Taigi tarp jų yra subordinacijos (visumos ir dalies) santykis, t. y. pāstarosios trys sąvokos įeina į sąvokos *tema* sudėtį, pavyzdžiui, *objektas* nėra *tema*, bet tik jos dalis. Norint išvengti terminų painiavos derėtų suvokti šiuos sąvokų santykius.

Negalima išleisti iš akių ir terminų sinonimiškumo. *Objektas*, *problema*, *tezė* turi lietuviškus sinonimus – *dalykas*, *klausimas*, *pagrindinė mintis*, o *tezė* dar panašios reikšmės tarptautinį žodį – *idėja*. Ypač svarbu, kad sinonimiškai vartojami net keturi terminai: *tema*, *rašinio užduotis*, *pavadinimas*, *antraštė*. Sinonimija yra didelis kalbos turtas, bet tikslioje dalykinėje kalboje terminų sinonimai nėra pageidautini. Vis dėlto mūsų didaktikos kalboje sinoniminė terminų vartoseną jau įsišaknijusi. Matyt, reikia susitaikyti, kad vieną sąvoką įvardijame ketveriopai: *tema*, *rašinio pavadinimas*, *antraštė*, *užduotis*.

Tačiau negalima, kaip minėta, skirtingų sąvokų vadinti vienu žodžiu. Taip nutinka, kai dvi sąvokos: rašinio *tema* (*antraštė*) ir *objektas* (*dalykas*) – įvardijami tuo pačiu žodžiu – *tema*. Kartais sunku suprasti, katrą sąvoką reiškia pavartotas žodis. Tokios vartosenos pavyzdys – „Lietuvių kalbos ir literatūros valstybinio brandos egzamino užduoties vertinimo kriterijai“. Čia teikiama lentelė, kurioje nurodyti kriterijai ir vertinimo taškais normatyvai. Pirmas kriterijus – „Temos supratimas“. Jis reiškia: „Tema suprata, analizuojama, apibendrinama [...]“. Keista, kad *temos supratimas* reiškia ir analizę, ir apibendrinimą ir kt. Antras kriterijus – „Struktūra“. Čia vėl teigiama: „[...] tema plėtojama kryptingai.“ Dar paminėta *pagrindinė mintis* ir *idėjos*. Kuo skiriasi nuo pirmojo kriterijaus? Atrodo, čia *tema* vartojama *objekto* reikšme? Lentelėje gausu keistų, nesuprantamų dalykų. Galima paskaityti: https://www.egzaminai.lt/failai/7825_instrukcija_LKL__VBE_2019.pdf

Interneto komentaruose matyti, kiek mokytojai stengiasi, mėgindami suvokti vartojamus terminus. Juk reikia mokiniams tinkamai išaiškinti temos formuluotę ir išmokyti ją nagrinėti. Nelengva tai padaryti, nes nėra tiksliai aptartų terminų. Kiekvienas juos supranta ir aptaria savaip, todėl galima rasti tokį aiškinimą: „Rašinio temų formuluotė – tema.“ Taip pristatoma formuluotė, skirtinga nuo formuluočių, kuriose įvardytas klausimas arba tezė. Kad neparašytų aukščiau cituotos frazės, kitas autorius išsisuka: „Temos gali būti formuluojamos trejopai: 1. Rašinio pavadinime nurodoma tema“ (pabraukta – Z. A.) (Toliau aptariami pavadinimai, kuriuose nurodoma: 2. *problema* ir 3. *tezė*.) Taip sumaniai išvengiama kartojimo: žodis *tema* pakeistas sinonimu – *pavadinimas*. Tai akivaizdi tautologija, tik paslėpta, bet nepanaikinta. Ar mokinys supras, ką reiškia „Rašinio pavadinime

nurodoma tema?“ Juk *pavadinimas* ir yra *tema*! Šiuo atveju pabrauktą žodį tema reikėtų keisti kitą sąvoką reiškiančiais žodžiais – *objektas* arba *dalykas*, bet vengiama žodžio *objektas*. Gal kad *objektas* kartais vadinamas *tema*?

Nereikia stebėtis: kokia kalba vartojama oficialiuose dokumentuose, tokią kalbos vartoseną bei mąstyseną perima ir mokytojai. Tokią kalbą diegia mokiniam, pratina netiksliai mąstyti. Pridėkime dar mokymą rašyti vadinamuosius *samprotavimo* rašinius bei literatūrinius, kuriuos rašant nereikia nei samprotauti, nei spręsti problemų. Liūdnas vaizdelis.

Ateina nauja reforma. Jau matome naujus terminus: *stebėsenos vykdymas*, *stebėsenos vystymas*. Ką tai reiškia? Matyt, nėra vilties, kad bus sukurta adekvati terminų sistema. Bet juk įmanoma sutvarkyti bent pagrindinius rišliosios kalbos ugdymo terminus. Ką daryti, kad nors apie brandos egzaminą būtų galima tiksliau kalbėti ir susikalbėti? Aiškėja du keliai. Atsisakyti sudėtingų terminų, jei nesugebame jų tiksliai vartoti. Nekalbėkime apie *struktūras*, *problemas*, *aspektus* ir kitus sudėtingus dalykus. Pakaktų plačios reikšmės žodžio *tema*, dar kelių paprastų žodžių žmoniškai programai parengti, ir mokytojai turėtų gaires, galėtų vadovautis patirtimi, nuovoka, intuicija. Yra ir antras kelias: susitarti dėl terminų, kad jie būtų tikslūs, vartojami viena reikšme. Tarkim, žodį *tema* (ir jo sinonimus: *antraštė*, *pavadinimas*, *užduotis*) vartojame plačia reikšme, apimančia rašinio branduolį, visas tris jo dalis, bet nevartojame objekto reikšme, t. y. nesakome *Temoje yra nurodoma tema, problema, pagrindinė mintis*. Ir negudraujame *temą* keisdami sinonimu: *Antraštėje yra nurodoma tema, problema, pagrindinė mintis*. Juk *tema* ir *antraštė* reiškia tą pačią sąvoką, todėl ieškome tikslių terminų: *Temoje* (arba *antraštėje*) *yra nurodomas objektas, problema, pagrindinė mintis*.

Tikrai įmanoma susitarti dėl terminų vartosenos. Tačiau nederėtų pamiršti ir kitų dalykų. Nesukim galvos, kaip *vykdyti stebėsenų vystymą pilotinėse mokyklose*. Verčiau spręskime paprastus, bet svarbius klausimus. Kodėl mokslo metais mokinių rašiniai vertinami pagal vienus kriterijus, o per egzaminus – pagal kitokius, sudėtingus, mįslingus, suformuluotus netiksliais terminais? Kodėl ištaisyti abiturientų darbai po egzamino lieka įslaptinti? Naujosios technologijos galėtų leisti lengvai parsisiųsti įrašytą tekstą. Kokia čia jau tokia didelė valstybinė paslaptis, kad neleidžiama pamatyti, kaip ištaisytas rašinys, kokios parašytos pastabos, komentarai, kodėl taip, o ne kitaip įvertintas? Ar mokiniai, jų mokytojai, tėvai neturi teisės žinoti, kaip vertinami abituriento darbai?

Kodėl nereaguojama į spaudoje paskėlbtus straipsnius, kuriuose nurodytos akivaizdžios klaidos ir patariama, kaip jas taisyti? Yra siūlomi paprasti būdai, kaip pagerinti esamą situaciją ir išvengti pavojaus vėl nueiti klystkeliais. Kodėl tylima, nerašoma atsakymo?